

Hanna Popowska-Taborska

Warszawa

Nad najnowszym tomem Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego¹

Na wstępie kilka podstawowych informacji dotyczących tak znaczącego przedsięwzięcia naukowego, jakim jest Ogólnosłowiański atlas językowy (Общеславянский лингвистический атлас określany skrótem OLA). Decyzję o rozpoczęciu prac nad tym Atlasem podjęto na IV Międzynarodowym Kongresie Sławistów w Moskwie w 1958 roku. Przedmiotem analizy językowej jest tu materiał zgromadzony z ponad 800 punktów z całego obszaru słowiańskiego (również z punktów słowiańskich leżących na sąsiednich obszarach niesłowiańskich). Liczący ponad 3000 pytań kwestionariusz dotyczy fonetyki, fleksji, słowotwórstwa oraz leksyki i dostarcza materiałów do rozważań:

- diachronicznych – dotyczących etnogenezy Słowian, wczesnych podziałów słowiańskich obszarów dialektalnych, oraz powstawania poszczególnych grup i języków słowiańskich (seria map leksykalno-słowotwórczych),
- synchronicznych – związanych z typologią języków a dotyczących analizy fonetycznej, morfologicznej i semantycznej (seria map fonetyczno-gramatycznych).

Z serii leksykalno-słowotwórczej ukazały się już następujące tomy: 1: *Животный мир*, гл. ред Р. И. Аванесов, Москва 1988; 2: *Животноводство*, ред.

¹ *Общеславянский лингвистический атлас*. Серия лексико-словообразовательная, вып. 10: *Народные обычаи*, ред. Т. И. Вендина. – Москва ; Санкт-Петербург: Нестор–История ; Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН ; Институт славяноведения РАН, 2015. – 276 с.

nauk. B. Falińska, J. Siatkowski, A. Kowalska, Warszawa 2000; 3: *Растительный мир*, гл. рэд. А. І. Падлужны, Мінск 2000; 4: *Сельское хозяйство*, ved. red. A. Ferenčíková et al., Bratislava 2012; 6: *Домашнее хозяйство и приготовление пищи*, отв. ред. Т. И. Вендина, Москва 2007; 8: *Профессии и общественная жизнь*, red. J. Basara, J. Siatkowski, Warszawa 2003; 9: *Человек*, red. J. Siatkowski, J. Waniakowa, Kraków 2009; 10: *Народные обычаи*, отв. ред. Т. И. Вендина, Москва ; Санкт-Петербург 2015².

Tomy te stanowią odzwierciedlenie wybranych rzeczowych działów kwestionariusza ułożonego na wzór kwestionariusza opracowanego przez pracownię dialektologiczną profesora Witolda Doroszewskiego, którego poszczególne rozdziały noszą tytuły: *Hodowla; Pasterstwo; Rybołówstwo; Świat zwierzęcy; Rolnictwo; Sad; Ogród warzywny i kwiatowy; Świat roślinny; Obróbka włókna i uprawa lnu; Obróbka skóry; Obróbka żelaza; Obróbka drewna; Obróbka gliny; Obróbka bursztynu; Transport i komunikacja; Budownictwo; Sprzęty domowe; Przygotowywanie pokarmów; Odzież; Części ciała; Higiena ludowa; Lecznictwo ludowe; Stopnie pokrewieństwa; Cechy osobowe; Przewiska; Zawody i życie społeczne; Wierzenia i obrzędy; Ukształtowanie powierzchni; Meteorologia, ciała niebieskie i czas*. Nietrudno zauważyć, że problematyka niesiona przez poszczególne działy tematyczne rzutuje na charakter danego słownictwa i w mniejszy lub większy sposób odzwierciedla leksykalny charakter wspólnoty słowiańskiej. Zwykło się przy tym uważać, że starsza warstwa tego słownictwa, związana z prymitywnym życiem rolnika i z otaczającym go środowiskiem pierwotnym, odznacza się leksyką najbardziej archaiczną, słownictwo nowsze, dotyczące osiągnięć technicznych oraz przemian społecznych, ukazuje zaś większe zróżnicowanie i częściej wskazuje na kontakty z sąsiednimi językami niesłowiańskimi.

Wydany obecnie tom Atlasu, poświęcony fragmentom ludowej kultury Słowian związanej z obyczajami, przynosi mapy, na których ukazane zostały według podziału zaproponowanego we *Wstępie* przez redaktorkę tego tomu, T. I. Vendinę:

- nazwy osób ('przyszły mąż, narzeczony', 'mężczyzna w dzień ślubu, pan młody', 'przyszła żona, narzeczona', 'dziewczyna w dzień ślubu, panna młoda', 'młoda kobieta niedawno poślubiona', 'człowiek, który pali papierosy',

² Więcej danych szczegółowych zob.: J. Siatkowski, J. Waniakowa, *Ogólnosłowiański atlas językowy (OLA) – projekt prof. Zdzisława Stieberta a obecna rzeczywistość atlasowa*, [w:] *Zdzisław Stieber (1903–1980). Materiały i wspomnienia*, pod red. D. K. Rembiszewskiej, Warszawa 2013, s. 77–86; J. Siatkowski, *Osiągnięcia Polski w zakresie badań nad „Ogólnosłowiańskim atlasem językowym”* [w:] *Językoznawstwo w Polsce. Kierunki badań i perspektywy rozwoju*. Materiały z sesji jubileuszowej Komitetu Językoznawstwa PAN, red. naukowa M. Grochowski, Warszawa 2012, s. 84–89.

- ‘kobieta uprawiająca czary’, ‘grajek, człowiek grający na muzycznym instrumencie’, ‘tancerz, człowiek, który dobrze tańczy’, ‘śpiewak, człowiek, który dobrze śpiewa’, ‘śpiewaczka’),
- nazwy świąt, obrzędów i rytuałów (‘ślub’, ‘święto’, ‘pogrzeb’, ‘Boże Narodzenie’, ‘Wielkanoc’),
 - nazwy czynności i uczuć związanych z kontaktami międzyludzkimi (‘spoktać się’, ‘podość się’, ‘kochać (matkę)’, ‘całować’, ‘zyczyć’, ‘wychodzić za mąż’, ‘żegnać się z kimś’, ‘palić (papierosa)’, ‘grzebać (umarłych)’),
 - nazwy poszczególnych przedmiotów (w tym też rytualnych) (‘pierścionek’, ‘obrączka’, ‘bęben’, ‘lalka’, ‘trumna’, ‘dzwon (kościelny)’),
 - nazwy miejsc (‘mogiła, w której grzebią zmarłego’, ‘cmentarz (miejsce, gdzie grzebią zmarłych)’),
 - nazwy pojęć abstrakcyjnych (‘szczęście’, ‘radość’, ‘pieśń’, ‘życie’, ‘śmierć’, ‘okrągły (o piłce)’).

W tak ugrupowanym materiale zwraca uwagę stosunkowo znaczna liczba nazw, których powstanie jest w jakiejś mierze określone chronologicznie, gdyż tematycznie związane są one z chrystianizacją dokonywaną na ziemiach słowiańskich pod koniec drugiej połowy pierwszego tysiąclecia naszej ery (‘ślub’, ‘święto’, ‘pogrzeb’, ‘Boże Narodzenie’, ‘Wielkanoc’, ‘mogiła, w której grzebią zmarłego’, ‘cmentarz’, ‘grzebać (umarłych)’, ‘trumna’, ‘dzwon (kościelny)’, ‘obrączka’). Należą tu również wiążące się w pewnym stopniu z kościelnym obrządkiem nazwy ‘przyszłego męża, narzeczonego’, ‘mężczyzny w dzień ślubu, pana młodego’, ‘przyszłej żony, narzeczonej’, ‘dziewczyny w dzień ślubu, panny młodej’, ‘młodej kobiety niedawno poślubionej’. Bogactwo leksemów pojawiających się na poszczególnych mapach na określenie tych samych desygnatów i pojęć oczekuje w przyszłości na szczegółową analizę etymologiczną, przy czym ostatnia z wymienionych tu grup zasługuje na szczególną uwagę przyszłych badaczy. Pobieżne wejście w etymologię proponowane przez słowniki etymologiczne poszczególnych języków wskazuje bowiem w większości wypadków na słowiańskie pochodzenie tych nazw oraz na powtarzające się ich powiązania z pojęciami ‘pokrewieństwa’ oraz z istotnym w życiu grup społecznych pojęciem ‘swoi’ i ‘obcy’.

Równocześnie podkreślić należy, że rozległość obszaru objętego badaniami OLA pozwala na ukazanie na mapach wyrazów mających dość znaczne zasięgi, grozi natomiast całkowitym pominięciem wyrazów o zasięgach niewielkich, które czasem bywają szczególnie cenne jako tak zwane archaizmy peryferyczne. Oto jeden z takich przykładów: **zētb* ‘mężczyzna w dzień ślubu, pan młody’ na dziewiątej mapie Atlasu (L 2220) poświadczony jest wyłącznie w południowej Macedonii oraz w paru słowiańskich wsiach leżących na sąsiednim obszarze Bułgarii i Turcji. W tym samym znaczeniu eksploratory Atlasu językowego ka-

szubsczyzny³ zapisali *zack* na północno-zachodnim krańcu Kaszub w weselnej formule tekstu rozpoczynającego się frazą: „*Tě są χceš, zackuy, žeńic...*”, por. również połabską postać *zantik* ‘pan młody’ zanotowaną w wieku XVII w znanym połabskim tekście o ptasim weselu. Zbieżność znaczeniowa tego wyrazu relikto-wo zachowana na dwóch krańcach obszaru słowiańskiego pozwala w znaczeniu ‘pan młody’ dopatrywać się śladów semantycznego archaizmu, wypartego przez znacznie dziś powszechniejsze w językach słowiańskich znaczenie ‘mąż córki’.

Koncepcja Atlasu oraz układ materiału na mapach kształtował się w trakcie prac nad poszczególnymi tomami, zaś na każdy z tych tomów oddziaływała dodatkowo jego tematyczna specyfika. Prezentowany obecnie tom odznacza się szczególną różnorodnością ukazanych problemów i sposobów ich kartografowania. Oprócz map leksykalnych, słowotwórczych oraz leksykalno-słowotwórczych znajdujemy tu szczególnie interesujące mapy motywacyjne rzucające dodatkowe światło na specyfikę pozajęzykową poszczególnych nominacji. Por. na przykład mapę dwunastą (L 2203) ‘wychodzić za mąż’, z której wynika, że większość języków słowiańskich w procesie nominacyjnym podkreśla w tym względzie bierną (przedmiotową) rolę kobiety wyrażaną w określeniach typu: *vy-da-j-etb se*, *otb-da-j-etb se*, *vyχod-i-tb za mōž-b*, jedynie w niewielkiej części dialektów południowosłowiańskich oraz u Słowian zachodnich występują określenia typu *žen-i-tb se*, *mōž-i-tb se* przyznające kobiecie status podmiotu. Spostrzeżenie to uzupełnić można ukazaniem na mapie siedemnastej (L 2232) wyrazem *pri-d-τ* występującym w niektórych wsiach bułgarskich w znaczeniu ‘posag, który dają pannie młodej jej rodzice’. Formalnymi i znaczeniowymi odpowiednikami tego wyrazu w szeregu pozostałych języków słowiańskich są kontynuanty ps. **pridb* ‘dodatek, dopłata przy handlu wymiennym’. Por. też pokrewne lit. *priėdas* ‘dodatek’, łot. *prieds* ‘dopłata przy handlu wymiennym’. Archaiczność budowy słowotwórczej oraz nawiązania bałtyckie każą widzieć tu interesujący relikտ leksykalny, który na gruncie południowosłowiańskim zyskał wtórne znaczenie ‘posag dawany pannie młodej’, ‘zapłata dawana przez pana młodego ojcu dziewczyny’.

Godne szczególnej uwagi są również mapy ilustrujące zasięgi wyrazów zapożyczonych. Znaczącą przewagę mają w tym wypadku wyrazy przejęte z języków germańskich obejmujące prawie cały obszar słowiański z wyjątkiem dialektów bułgarskich, macedońskich i serbskich. Bardziej ograniczone są uzależnione kontaktami geograficznymi zasięgi zapożyczeń z węgierskiego, rumuńskiego, greckiego i tureckiego. Interesująca jest również skala zapożyczeń z łaciny wi-

³ *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, zes. 1–15, oprac. przez Zespół Zakładu Słowianoznawstwa PAN pod kier. Z. Stiebera, od zes. 7 pod kier. H. Popowskiej-Taborskiej, Wrocław 1964–1978.

doczna najsilniej w języku polskim oraz na obszarach z językiem polskim sąsiadujących.

Nie bez znaczenia dla rozważań nad charakterem słowiańskiej leksyki jest wreszcie umieszczony na końcu tomu wykaz materiałów nie kartografowanych, który w większości wypadków dotyczy wyrazów wspólnych dla całego obszaru słowiańskiego, opatrzonych znaczeniami: ‘żenić (się)’, ‘wieniec’, ‘pierścień’, ‘karczma’, ‘wino’, ‘gość’, ‘przyjaciel’, ‘trąba’, ‘gra’, ‘chrzest’, ‘(o)chrzczony’, ‘wiara’, ‘modlić (się)’, ‘modlitwa’, ‘grzech’, ‘(nie)winny’, ‘bóg’, ‘żywy’, ‘martwy’.

Opracowywany na przestrzeni lat przez kolejne pokolenia slawistów poszczególnych krajów słowiańskich *Ogólnosłowiański atlas językowy* jest niewątpliwie dziełem wyjątkowym, które służy i przez następne lata służyć będzie jako źródło do rozlicznych badań współczesnym i przyszłym pokoleniom badaczy. Każdy jednak, komu zdarzyło się korzystać z tych wielkich i ciężkich tomów, rozrzuconych po rozlicznych bibliotekach i zbiorach prywatnych, orientuje się doskonale, jak bardzo utrudniony jest dostęp i korzystanie z tych unikalnych materiałów. Już więc obecnie, choć przed autorami Atlasu zarysowuje się jeszcze długa droga do ukończenia całości dzieła, pomyśleć należy o elektronicznym udostępnianiu w formie zwartej całości wszystkich dotąd opublikowanych tomów uzupełnianej w miarę postępowania prac nad tomami następnymi. Prace te rozpocząć należy możliwie jak najszybciej.

Summary

On the latest volume of the Slavic Linguistic Atlas

The article presents the main principles underlying the Slavic Linguistic Atlas (SLA) and emphasizes the significance of this joint project, initiated in 1958 and carried out by linguists from various countries, for research on diachronic and synchronic linguistics. The text contains a concise description of the 10th volume of the Atlas, which is devoted to the elements of Slavic culture related to customs. It discusses the way in which the material has been grouped in the Atlas and points to the diversity of problems raised and ways of mapping a number of important phenomena.

Keywords: linguistic atlas, Slavic culture, linguistic map, vocabulary, borrowings